

Waldemar Wojtasik

Kwestie ekonomiczne jako czynnik dyskrepacyjny identyfikacji politycznych

---

Preferencje Polityczne : postawy, identyfikacje, zachowania 1, 153-172

2009

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Waldemar Wojtasik

KWESTIE EKONOMICZNE JAKO CZYNNIK DYSKREPANCYJNY IDENTYFIKACJI POLITYCZNYCH

Stosunek do kwestii ekonomicznych był historycznie jednym z podstawowych elementów różnicujących lewicę od prawicy. Dziedzictwo rewolucji industrialnej na długi czas pozycjonowało dwie strony sporu ekonomicznego, z których jedna odwoływała się do zindywidualizowanej, prywatnej własności i mechanizmów wolnego rynku, a druga podnosiła konieczność interwencjonizmu w mechanizmy rynkowe i głosiła przynajmniej równoprawność różnych form własności (często wręcz akcentując prymat wybranych form własności kolektywnej). W klasycznym ujęciu, postawy wolnorynkowe przypisywane są prawej stronie sceny politycznej, zaś podnoszenie istotności mechanizmów regulacyjnych jest uznawane za wyróżnik lewicy. Arend Lijphart [1999] dokonał uogólnionego podziału cech różnicujących lewicę od prawicy w kwestiach gospodarczych [Szawiel 2003: 223]. Zaproponował on podział programowych stanowisk w wymiarze lewica-prawica według czterech osi podziału:

- a) *rządowa* - prywatna własność środków produkcji,
- b) *silna* - słaba rola rządu w planowaniu ekonomicznym,
- c) *popieranie* - sprzeciwianie się redystrybucji dochodu od bogatych do biednych,
- d) *rozwijanie* - sprzeciw wobec rozwijania przez rząd programów socjalnych.

W powyższych odniesieniach lewica opowiada się przeciw prymatowi prywatnych środków produkcji, za silną rolą rządu w planowaniu ekonomicznym, za popieraniem kierunkowej redystrybucji dochodu od bogatych do biednych i za rozwijaniem przez rząd programów socjalnych. Zaprezentowany podział, choć jego podstawą są współczesne obserwacje, ma jednak walory ujęcia klasycznego, charakterystycznego dla okresu modernizacji prostej. W zmieniających się warunkach spo-

leczno-ekonomicznych, szczególnie wobec wzrastającej akceptacji mechanizmów liberalizmu ekonomicznego, po lewej stronie sceny politycznej, następowało stopniowe otwarcie na rozwiązania rynkowe.

Wojciech Sokół, w ramach stworzonego rozróżnienia pomiędzy lewicą a prawicą, wskazał 4 płaszczyzny socjoekonomicznej identyfikacji postaw. Wśród cech lewicy autor wyróżnił protekcjonizm gospodarczy, rozbudowane programy socjalne, industrialne strategie rozwoju i akceptację dla politycznej roli związków zawodowych. Prawica opowiada się za gospodarką wolnorynkową i ograniczaniem regulacyjnej roli państwa, ograniczeniem programów społecznych, ochroną rolnictwa i rodzimych producentów i preferowaniem narodowego kapitału [Sokół 2003: 55]. Nieco inaczej opisuje linie ideologicznych podziałów Marek Migalski. W kwestiach ekonomicznych, główne różnice są widoczne w zakresie stosunku do polityki społecznej, która dla lewicy jest czynnikiem oczekiwanego wyrównywania różnic, a dla prawicy powinna być ograniczona do niezbędnego minimum. Lewicowość cechuje się także progresywnością obciążeń fiskalnych jako realizacją funkcji społecznej i społecznym celem prywatyzacji, przy zapewnieniu równoprawności różnych form własności. Prawa strona opowiada się odpowiednio za jedynie fiskalnym celem opodatkowania dochodów i preferencjami dla własności prywatnej [Migalski 2006: 33-34].

Szerokie rozróżnienie ekonomicznych wyznaczników lewicy i prawicy można znaleźć u Tomasza Godlewskiego, który odwołuje się do kategorii płaszczyzny ustrojowo-gospodarczej [Godlewski 2008: 43-45]. 19 czynników, które binarnie schematyzują diadę w opisywanym zakresie, zostało pogrupowanych w 7 kategorii, których wyróżnikiem jest przedmiotowy kontekst. Wśród istotniejszych z nich warto wskazać na preferowany typ własności – społeczny po lewej stronie, prywatny po prawej, oraz preferowany model rynku – socjalny model gospodarki rynkowej na lewicy i liberalny po przeciwnej stronie.

W przypadku państw postkomunistycznych, od początku transformacji systemowej zaobserwować można zjawisko, które Andrzej Antoszewski nazywa paradoksem Kitschelta [Antoszewski 2005: 17]. Polega ono na zamianie miejsc, które lewica i prawica zajmowały w ramach klasycznej strukturyzacji przestrzeni politycznej [Kitschelt 1992:16-18]. Dokonany przez Kitschelta podział odnosił się do istnienia dwóch głównych osi, różnicujących społeczeństwo z punktu widzenia afiliacji

politycznych. Pierwsza z nich dokonuje podziału społeczeństwa na zwolenników wolnego rynku i zwolenników redystrybucji dóbr według kryteriów politycznych. Druga oś odwołuje się do kategorii aksjologii społecznej – z jednej strony wskazuje na istnienie identyfikacji liberalnej, na drugim biegunie sytuując stanowisko autorytarne. Wzajemna zależność pomiędzy oboma przytoczonymi stanowiskami nie ma charakteru równoprawnego. Kitschelt twierdzi, że w przypadku państw postkomunistycznych pierwotny charakter mają identyfikacje liberalne oraz autorytarne i to one determinują przypisanie na osi wolny rynek – redystrybucja. Kształt tego powiązania jest możliwy do przewidzenia. Zwolennicy opcji liberalnej będą popierali rynkowy podział zasobów, a zajmowanie stanowiska autorytarne będzie powiązane z popieraniem politycznej redystrybucji. Takie stanowisko w dosyć wiarygodny sposób zdaje się tłumaczyć specyfikę genetycznego modelu afiliacji partyjnych w Polsce [Grabowska 2004: 41-44 i 49-51], w którym do wyborów 2001 roku zwolennicy rozwiązań rynkowych dosyć powszechnie popierali w wyborach partię lewicową (SLD), a przecież w tradycyjnym podziale spektrum politycznego lewica przypisywana jest do pozycji etatystycznych, a prawica do wolnorynkowych [Wojtasik 2006A: 249].

Z czasem, szczególnie w II połowie XX wieku, wraz z coraz powszechniej widoczną niewydolnością systemów gospodarczych, opartych na innych rozwiązaniach niż rynkowe, zaczęto obserwować szersze zwracanie się lewicy w kierunku akceptacji procedur rynkowych. Upadek komunizmu w państwach Europy Wschodniej doprowadził do faktycznej dewaluacji idei gospodarki opartej na procedurach nierynkowych, co pod koniec XX wieku doprowadziło do powstania koncepcji *Trzeciej Drogi*, która miała być hybrydą lewicowej wrażliwości i rozwiązań rynkowych.

Michael Ehrke określa tę przemianę jako „drugą rewizję” [2001: 48-52]. Pierwsza wyeliminowała z programów centrolewicy twierdzenie o ostateczności socjalizmu jako końcowego stadium rozwoju społeczno-ekonomicznego poprzez zmianę postrzegania rzeczywistości na rzecz większej akceptacji racjonalności wolnorynkowego porządku ekonomicznego. Koniec XX wieku przyniósł kolejną falę zmian, nazywaną jak wspomniano powyżej „drugą rewizją”. Najszerzą koncepcją w tym względzie była „Nowa Trzecia Droga”, która wyłoniła się z próby zmiany sposobów osiągania celów, określanych za pomocą generalnych wartości. W propo-

zycji Tony`ego Blaira i Gerharda Schroedera wartościami tymi były: „uczciwe traktowanie, wolność i równość szans, sprawiedliwość i odpowiedzialność za innych” [Tamże: 48]. Są to wartości tak humanistyczne, oczywiste i uniwersalne, że trudno się z nimi nie zgadzać i budować front sprzeciwu przeciwko nim. Stanowią one jednocześnie możliwy czynnik zbliżania się partii lewicowych do programowych założeń prawicy w kwestiach ekonomicznych [Wojtasik 2009B: 279].

Szczególnie specyficzna sytuacja w zakresie zmian ideowych następowała w Polsce i innych państwach bloku radzieckiego. Składała się na to zarówno demokracja jako proces społeczny i polityczny, jak i urynkowienie, rozumiane tutaj jako zastępowanie gospodarki planowej rynkiem. Przebieg i charakter zmiany systemowej w państwach bloku wschodniego wynikał z wielu czynników, z których najważniejszymi były:

- a) *baza społeczna*. Społeczeństwa państw socjalistycznych charakteryzowały się niskim stopniem otwartości i partycypacji społeczeństwa,
- b) *baza ekonomiczna*. Gospodarka centralnie planowana skutkowała niskim poziomem zamożności społeczeństw socjalistycznych (w stosunku do państw demokratycznych),
- c) *rozwoj cywilizacyjny*. Zapóźnienia cywilizacyjne w państwach Europy Środkowej i Wschodniej były czynnikiem, który przynajmniej nie ułatwiał zmiany, chociaż z drugiej strony na ich bazie powstały zręby koncepcji rozwoju dościgającego [Chołaj 2004: 65-66],
- d) *konsekwencje zmian*. Zmiana systemowa w państwach socjalistycznych nie ograniczała się tylko do nich samych, ale zmieniła układ stosunków międzynarodowych na świecie (m.in. koniec zimnej wojny) [Wojtasik 2009A: 378].

Można przywołać konkurencyjne względem siebie teorie, próbujące wyjaśnić determinanty decyzji podejmowanych przez wyborców. W stosunku do Polski i innych państw środkowoeuropejskich, najpopularniejsze z nich wskazują na czynniki aksjologiczne i ekonomiczne jako istotne elementy kształtujące preferencje wyborcze [Jasiewicz 2002: 76-81]. Krzysztof Jasiewicz nazywa obrazowo te wzorce zachowań wyborczych jako głosowanie portfelem lub różańcem i wskazuje na ich ewolucję: odchodzenie od głosowania ekonomicznego, charakterystycznego dla początkowego okresu transformacji, na rzecz wzrastającego udziału czynników, odwo-

lujących się do reprezentowanego przez wyborców systemu wartości. Te konstatacje stały się inspiracją, żeby zbadać oddziaływanie najważniejszych kwestii ekonomicznych w ramach poszczególnych deklarowanych autoidentyfikacji politycznych. Jeżeli udałoby się te różnice zdiagnozować, to może stać się to podstawą do ich przełożenia na elektoraty poszczególnych partii politycznych i próbę odpowiedzi na pytanie, czy te czynniki różnicują identyfikacje partyjne.

W przeprowadzonych badaniach respondentów proszono o ustosunkowanie się do kwestii efektywności wolnego rynku jako regulatora stosunków społeczno-ekonomicznych, kontroli rynku przez państwo, preferencji dla własności prywatnej oraz aprobaty dla podatku liniowego. Badani proszeni byli o zaznaczenie swojego sądu na pięciostopniowej skali. Analizy odpowiedzi uwzględniają również deklarowane postawy ideologiczne respondentów oraz preferencje partyjne.

Wolny rynek

Jedną z podstawowych determinant, określających poglądy ekonomiczne ludzi, jest stosunek do wolnego rynku, jako mechanizmu regulującego stosunki społeczno-ekonomiczne. Wolnorynkowa logika sprawia, że jednostkowe interesy mają często pierwszeństwo przed dobrem ogółu, co daje możliwość realizacji celów głównie tym, których posiadane zasoby są większe, lub przy ich równowadze potrafią je bardziej efektywnie wykorzystać. W świadomości społecznej funkcjonuje wiele pojęć na określenie roli rynku w gospodarce, z których najczęściej występującymi są gospodarka rynkowa i gospodarka wolnorynkowa. Specyficznym pojęciem jest społeczna gospodarka rynkowa, które zostało wprowadzone do Konstytucji RP z 1997 roku. Stworzyła je i upowszechniła w świadomości społecznej i naukowej niemiecka szkoła ordoliberalna, a założeniem była zidentyfikowana niewydolność reguł rynkowych w kwestiach społecznych oraz zwrócenie uwagi na kreatywną rolę rynku w zakresie jego oddziaływania na typy stosunków społecznych, politycznych i prawnych [Domańska 2001: 99-111]. Taka konstatacja była możliwa w sytuacji, gdy z jednej strony nie kwestionowano głównych założeń rynku jako modelu stosunków gospodarczych, a z drugiej dostrzegano kompetencje państwa jako czynnika regulatywnego w sferze ekonomii oraz kompetentnego z zakresie transferów społecznych.

Dlatego też, społeczna gospodarka rynkowa jest utożsamiana z dualizmem rynku i funkcji socjalnych państwa. Rynek jest czynnikiem nieskrępowanej aktywności ekonomicznej, wzrostu wydajności i w związku z tym postępu gospodarczego. Państwowa opieka społeczna w takim układzie jest utożsamiana z kierunkową redystrybucją owoców rynku w obszary, gdzie ten jest nieefektywny ze społecznego punktu widzenia. Poza zapewnieniem środków materialnych dla jednostek nieradzących sobie z własnej winy w realiach rynkowych, kierunkowa redystrybucja służy łagodzeniu napięć i konfliktów oraz stabilizacji stosunków społecznych. Wtórny cel jej prowadzenia jest próba urzeczywistnienia polityki równych szans, przede wszystkim w odniesieniu do realizacji jednostkowych aspiracji obywateli.

Cele społecznej gospodarki rynkowej można sprowadzić do: (1) Urzeczywistnienia możliwie wysokiego dobrobytu gospodarczego poprzez ustanowienie porządku konkurencji, świadomą politykę wzrostu, zabezpieczenie pełnego zatrudnienia, zagwarantowanie wolności handlu zagranicznego i wolnej wymiany walut oraz rozbudowę podziału pracy; (2) Zabezpieczenia sprawnego gospodarczo i sprawiedliwego społecznie porządku pieniężnego, tj. w szczególności zabezpieczenie stabilności cen przez niezależny bank emisyjny, stabilność budżetu państwa, zabezpieczenie równowagi bilansu płatniczego i równowagi stosunków gospodarczych z zagranicą; (3) Bezpieczeństwa społecznego, sprawiedliwości społecznej i postępu społecznego, w szczególności bezpieczeństwa rodziny, sprawiedliwego podziału dochodu i majątku poprzez maksymalizację produktu społecznego jako gospodarczej podstawy bezpieczeństwa społecznego, państwową korektę pierwotnego podziału i majątku w formie świadczeń pomocy socjalnej, rent, płatności wyrównawczych, zasiłków itp. [Lampert 1993: 63-65].

Wyniki przeprowadzonych badań dowiodły, że stosunek do wolnego rynku jako mechanizmu regulacyjnego nie jest zmienną znacząco różnicującą identyfikacje polityczne (Tabela 1). We wszystkich trzech wyodrębnionych grupach postaw widać przewagę akceptacji procedur rynkowych, opowiada się za nimi ponad połowa respondentów, przy czym można zauważyć, że wskazujący centrum i prawicę mają bardziej kategoryczne sądy. Stosunkowo wysoki, ale podobny we wszystkich grupach, poziom wskazań wśród respondentów uzyskała opcja „nie mam zdania”. Opowiedział się za nią co czwarty badany. Świadczyć to może o mniejszym znaczeniu podnoszonej kwestii

Tabela 1. Rozkład procentowy i ilościowy odpowiedzi na pytanie: „Czy Pan(i) zdaniem wolny rynek jest najlepszym sposobem regulacji stosunków społeczno-ekonomicznych?” w kontekście ideologicznych poglądów politycznych.

	Tak		Raczej tak		Nie mam zdania		Raczej nie		Nie	
	ilość	procent	ilość	procent	ilość	procent	ilość	procent	ilość	procent
Lewica	40	14,5	100	36,4	64	23,3	42	15,3	29	10,5
Centrum	94	26,9	117	33,5	90	25,9	36	10,3	12	3,4
Prawica	121	26,2	146	31,6	116	25,1	59	12,8	20	4,3

w świadomości społecznej lub jej mniej istotnej roli przy określaniu swoich identyfikacji na płaszczyźnie ekonomicznej. Mniejszość badanych nie podziela twierdzenia o pozytywnym charakterze regulacji stosunków społeczno-ekonomicznych na płaszczyźnie rynkowej. W ramach tej grupy swoim poziomem wyróżniają się wskazania respondentów o lewicowej identyfikacji – stosunkowo najwięcej wśród nich jest sądów negujących twierdzenie, że wolny rynek jest najlepszym sposobem regulacji stosunków społeczno-ekonomicznych.

Badanych charakteryzują również pewne destynaty na płaszczyźnie rozkładu głosów w szczegółowych kategoriach. Dotyczy to zwłaszcza różnic we wskazaniach tak/raczej tak, gdzie różnica pomiędzy nimi jest największa w stosunku do pozostałych grup badanych. Osoby deklarujące lewicową identyfikację w mniejszym stopniu kategorycznie wskazują opcję rynkową, a w ponad 1/3 wszystkich wskazań odpowiadają „raczej tak”. Podobny poziom odpowiedzi uzyskany został w tym obszarze wśród osób deklarujących opcję centrową i prawicową, jednak w tym przypadku różnica z odpowiedziami „tak” była zdecydowanie mniejsza. Wskazywać to może na niższą od ogólnej bezwarunkowość akceptacji wolnego rynku.

Rola państwa w gospodarce

Sam wolny rynek, jako mechanizm regulacji, może doprowadzać do występowania sytuacji społecznie dysfunkcyjnych, kiedy to rynkowa alokacja zasobów generuje patologie. Stąd też, w niektórych sytuacjach, niezbędnym może się wydawać interwencja państwa w relacje rynkowe, szczególnie w zakresie projektowania ich społecznego oddziaływania. Jako wyraz filozofii państwa w zakresie jego

stosunku do wolnego rynku można więc wskazać poziom kontroli wolnego rynku i oczekiwanych efektów jego funkcjonowania.

Współcześnie regulatorem procesów rynkowych jest państwo, wyznaczające możliwy zakres interwencji w procesy swobodnej alokacji środków i produktów, kierując się normatywnymi ramami funkcjonowania ustroju gospodarczego i doraźnie je modyfikując ze względu na bieżące potrzeby i oczekiwania. Podejmowane przez państwo działania władcze mogą ukierunkowywać procesy rynkowe przez zastosowanie mechanizmów kompensacyjnych, takich jak m.in. system podatkowy, cła i opłaty graniczne, wyznaczanie urzędowo obowiązujących cen, płacę minimalną, nadzór i obligatoryjność systemu ubezpieczeń i zabezpieczeń społecznych, administracyjną kontrolę zmian kursów walutowych, kontrolę przepływów kapitałowych, ograniczenia w swobodnej alokacji siły roboczej i usług. W sferze podstawowych zasad normatywnych, regulujących relacje wpływu państwa na gospodarkę, wskazać można dwa podstawowe źródła. Pierwszym są rozwiązania, będące wynikiem implementacji ogólnych zasad ustroju państwa oraz praw i wolności obywatelskich na sferę gospodarki. Zalicza się do nich: zasadę demokratycznego państwa prawnego, zasadę państwa społecznego, zasadę pomocniczości i zasadę równości. Drugim źródłem będą ogólne cele państwa w sferze społeczno-ekonomicznej, zawierające zarówno kierunki działań całego państwa, jak i jego konkretnych organów dla realizacji poszczególnych celów. Wśród nich można wyróżnić: zasadę społecznej gospodarki rynkowej, zasadę wolności gospodarczej, zasadę własności oraz zasady solidarności, dialogu i współpracy partnerów społecznych [szerzej: Wojtasik 2006B: 160-161].

Przeciwieństwem systemu rynkowego jest taka organizacja stosunków ekonomicznych, których podstawową cechą jest ograniczenie i transfer na rzecz państwa wpływu procesów rynkowych na funkcjonowanie gospodarki. Dominuje w niej prymat państwowych form własności, co marginalizuje bardziej niezależną i mobilną własność prywatną oraz umożliwia wprowadzenie nakazowego modelu zarządzania gospodarką. W ramach gospodarki planowej występuje mechanizm nakazowej alokacji środków produkcji, poprzez który objawia się podmiotowość struktury państwowej jako regulatora rynku i kreatora procesów gospodarczych. W mniejszym stopniu, ze względu na większą autonomię procesu, państwo kontroluje obrót dobrami konsumpcyjnymi, choć ich alokacja z reguły również ma charakter nierynkowy,

**Tabela 2. Rozkład procentowy i ilościowy odpowiedzi na pytanie:
„Czy Pan(i) zdaniem państwo powinno kontrolować rynek?”
w kontekście ideologicznych poglądów politycznych.**

	Tak		Raczej tak		Nie mam zdania		Raczej nie		Nie	
	ilość	procent	ilość	procent	Ilość	procent	ilość	procent	ilość	procent
Lewica	66	24,0	67	24,4	43	15,6	58	21,1	41	14,9
Centrum	66	18,9	88	25,2	55	15,8	75	21,5	65	18,6
Prawica	95	20,6	85	18,4	108	23,4	95	20,6	79	17,1

w znacznym stopniu kontrolowany przez państwo, szczególnie po stronie kosztowej. Elementem tych działań jest rozpoznawanie i planowanie poziomu popytu na dobra oraz kontrolowanie ich podaży poprzez odgórne rozdzielnictwo i ścisłą kontrolę cen. Administracyjne ustalanie cen (lub ich subsydiowanie) jest elementem ograniczania mechanizmów rynkowych, poprzez wyłączenie wpływu na ich poziom sił popytu i podaży, jako czynnika wpływającego na ich fluktuację. Pojęcie gospodarka planowa wywodzi się od mechanizmu sterowania przez państwo procesami gospodarczymi, którego podstawą było określenie możliwości wytwórczych, kierunku ich alokacji i dostosowania do nich popytu [Balcerowicz 1997: 124].

Badani nie wykazują kierunkowego zróżnicowania w kwestii kontroli rynku przez państwo jeżeli chodzi o analizowane postawy (Tabela 2). Orientacja rynkowa najczęściej prezentowana jest przez deklarujących prawicowość, a jednostki o auto-identyfikacji lewicowej są w stosunku do rynku najbardziej zachowawcze, cechując się najczęstszym poziomem wskazań opowiadających się za kontrolą rynku. Różnice nie są jednak na tyle duże, żeby w jakiegokolwiek grupie postaw liczba zwolenników kontroli rynku przez państwo była mniejsza od przeciwników takiej opcji. Stosunkowo wysoki poziom wskazań dla opcji „nie mam zdania” występuje wśród respondentów o prawicowej identyfikacji. W konsekwencji występuje zbliżony rozkład odpowiedzi przeciwników kontroli państwa przez rynek we wszystkich badanych grupach.

Biorąc pod uwagę poziom wskazań ukonkretnionych, widać, że identyfikacje lewicowa i centrowa sprzyjają krystalizacji postaw, natomiast w przypadku prawicy blisko co czwarty badany nie ma zdania. Jednocześnie, właśnie wśród tych osób różnica pomiędzy zwolennikami a przeciwnikami kontroli rynku jest najmniejsza, a po lewej stronie największa.

Własność

Jednym z wyznaczników ekonomicznego pozycjonowania przekonań politycznych jest stosunek do własności. O ile demokracja opiera się na uznaniu własności jako podstawy stosunków ekonomicznych, o tyle różne prądy ideologiczne wskazują na jej rodzajową równoprawność lub przyznają pierwszeństwo poszczególnym jej typom. Podstawowa linia podziału w tym względzie mieści się pomiędzy zwolennikami poglądu o niezbędnej dominacji własności prywatnej (uznawanej jako przekonanie prawicowe) a lewicowym twierdzeniem o równoprawności różnych jej form.

Własność, jako zasada, stanowiła od najdawniejszych czasów ustrojową podstawę organizacji stosunków społeczno-politycznych. Wynikało to z roli dostępu i posiadania środków materialnych na kształtowanie życia jednostek i całych społeczeństw. Własność w czasach przeddemokratycznych była najbardziej rozpowszechnioną formą wolności (nawet przy założeniu jej wysoce koncesyjnego charakteru), przede wszystkim ze względu na deficyt innych płaszczyzn jednostkowej autonomii. Prawo własności było ówczesnie substytutem wolności jednostki, gdyż umożliwiało najbardziej rozpowszechnioną możliwość korzystania z wolności. Regulacja prawnoustrojowa materii własności wskazuje na jej niezbywalne miejsce jako składnika wolności, a to ze względu na związek wolności z własnością i prawem do niej. Zasada własności stanowi w związku z powyższym, poza czynnikowym wpływem na wolność, formalną gwarancję zapewnienia minimalnych swobód obywatelskich. Bardzo często, już od najdawniejszych prób regulacji tej sfery, zakładano pochodzenie własności z orbity praw natury. Pozwalało to na uczynienie z własności jednej z podstawowych zasad ustrojowych, której znaczenie niejednokrotnie podkreślano poprzez stwierdzenie o „świętym prawie własności”. Współcześnie, w państwach o ustroju demokratycznym, własność jest trwałym i niezbędnym elementem szeroko pojmowanych wolności [Wojtasik 2006B: 167-170].

Pojęcie własności w systemie prawnym może występować w znaczeniu szerokim i wąskim. Ujęcie szerokie jest wyznacznikiem przyjętego modelu konstytucyjnej regulacji polityczno-ustrojowej, który oparty jest na ekonomicznym wymiarze tego określenia. Znamionuje ono oczekiwany przez ustawodawcę kształt stosunków społecznych, opisując rolę własności jako niezbędnego czynnika do ukształtowania ładu ustrojowego w sferze ekonomicznej. Aspektem przedmiotowym w tym ujęciu

jest nie tylko samo mienie, ale również m.in. kapitał, praca czy skutki działalności gospodarczej. Typ stosunków społecznych opartych na zasadzie własności, stanowi z jednej strony ochronę prawa jednostki do niej, z drugiej zaś jest gwarancją własności prywatnej jako takiej. Ujęcie węższe jest tożsame z rozumieniem własności jako modelu ingerencji państwa w stosunki własnościowe i sferę praw majątkowych, a także obszar prawa rzeczowego, kategoryzującego różne jej rodzaje. W tym przypadku można mówić o istnieniu w systemie prawnym pojęć, znamionujących funkcjonowanie własności m.in. intelektualnej, państwowej czy prywatnej. Ingerencja państwa w sferę własności, zakładając jej ustawowy wymiar, jest czynnikiem prawnego wyznaczania granic własności. W tym przypadku, spełnia również funkcję regulacyjną w zakresie stosunków społecznych.

Ważnym elementem transformacji ustrojowej w obszarze stosunków własnościowych, było odejście od koncepcji, obowiązującej w Polsce przed 1989 rokiem, która deprecjonowała rolę własności prywatnej. Zakres zmiany unormowania własności odwoływał się do likwidacji wszystkich zapisów, które:

- a) różnicowały własność w zależności od jej treści – jak to określano – klasowej,
- b) nadawały dominację i szczególną ochronę własności państwowej,
- c) faworyzowały pseudospółdzielczą własność, będącą formą przejściową od własności indywidualnej do własności państwowej jako docelowej [Domańska 2001: 118-120].

Zmiana stosunków własnościowych w gospodarce była jednym z najważniejszych procesów, sprzyjających powodzeniu transformacji systemowej. Dowodzą tego trzy fakty związane z zagadnieniami własności w modelach ustrojowych różnych państw:

1. Kraje o dominującym znaczeniu sektora państwowego, w których sektor prywatny został zlikwidowany lub zepchnięty na margines, poniosły – bez żadnego wyjątku – klęskę gospodarczą. Dotyczy to nie tylko byłych krajów socjalistycznych, ale i dużej części Trzeciego Świata. We wszystkich tych państwach, po okresie niekiedy szybkiego wzrostu, napędzanego ogromnymi, wymuszonymi inwestycjami, rozwój się zatrzymał, a poziom życia okazał się zdecydowanie niższy niż w krajach przestrzegających demokratycznych zasad własności.

**Tabela 3. Rozkład procentowy i ilościowy odpowiedzi na pytanie:
„Czy Pan(i) zdaniem własność prywatna powinna być preferowana
przed innymi formami własności?” w kontekście ideologicznych poglądów politycznych.**

	Tak		Raczej tak		Nie mam zdania		Raczej nie		Nie	
	ilość	procent	ilość	procent	ilość	procent	ilość	procent	ilość	procent
Lewica	82	29,8	92	33,5	55	20,0	33	12,0	13	4,7
Centrum	120	34,4	98	28,1	78	22,3	43	12,3	10	2,9
Prawica	197	42,6	119	25,8	74	16,0	47	10,2	25	5,4

2. Wszystkie kraje, które szybko się rozwijały, miały gospodarkę w której istniała swoboda przedsiębiorczości i dominował sektor prywatny, albo też były krajami gdzie udział tego sektora się powiększał. Dlatego można przyjąć, że własność, a przede wszystkim jej struktura, jest elementem determinującym tempo rozwoju. Przykład państw postkomunistycznych czy też Chin jest tutaj wyjątkowo dobitny.
3. Nie wszystkie kraje demokratyczne o wolnorynkowej gospodarce odznaczały się jednak szybkim rozwojem gospodarczym. W Trzecim Świecie łatwo znaleźć państwa, w których rozwój był powolny i istniała prywatna własność, choć należy dodać, że udział sektora publicznego był w nich zwykle większy, niż w grupie państw charakteryzujących się szybkim rozwojem [Balcerowicz 1995: 65-66].

Kwestia własności jest traktowana przez respondentów dosyć jednoznacznie (Tabela 3). W każdej z grup deklarowanych autoidentyfikacji ponad połowa respondentów opowiedziała się za własnością prywatną, z tendencją do przewagi takich odpowiedzi po prawej stronie. Współwystępuje to z najmniejszą ilością osób, które nie mają zdania w analizowanej kwestii. Przeciwnicy preferencji dla własności prywatnej są w wyraźnej mniejszości i we wszystkich analizowanych grupach poziom odpowiedzi waha się w granicach kilkunastu procent.

Wśród zwolenników własności prywatnej można zauważyć różnicę w ramach wyróżnionych identyfikacji. Jednostki o postawach lewicowych częściej deklarują mniej kategoryczne sądy w kontekście akceptacji własności prywatnej. Wśród osób o orientacjach centrowych i prawicowych można zauważyć przesunięcie sądów w kierunku bardziej jednoznacznych. Wyniki badań sugerują, że zwiększanie

preferencji dla własności postępuje wraz z przesuwaniem się od lewicy do prawicy, a po prawej stronie występuje większe natężenie wskazań o bardziej jednoznacznym charakterze.

System podatkowy

Na płaszczyźnie postulatów ekonomicznych, które różnicują postawy ideologiczne, ważne miejsce zajmuje kwestia stopnia i sposobu redystrybucji dochodów. Ścierają się na niej poglądy, które po lewej stronie podnoszą zasadność wysokiego stopnia fiskalizmu i związanego z nim szerszego zakresu kierunkowej redystrybucji dochodów oraz prawicowe postulaty niskiego fiskalizmu i wąskiej redystrybucji. W świadomości społecznej Polaków, szczególnie po kampanii parlamentarnej z 2005 roku, symboliczną rolę indykatora w tym względzie pełni kwestia systemu podatkowego, a szczególnie stosunku do podatku liniowego.

Mianem systemu podatkowego określa się ogół norm prawnych i instytucji niezbędnych do ustalania i poboru danin publiczno-prywatnych. Normy regulują tytuły podatkowe, określając charakter, zakres, wysokość i sposób poboru podatków. Instytucje tworzą aparat administracyjny, służący podmiotowemu określaniu właściwości podatkowych, wysokości podatków oraz, sposobowi ich poboru i kontroli prawidłowości rozliczania. Podatki to przymusowe, bezzwrotne i nieodpłatne świadczenia pieniężne nałożone przez państwo na podatnika (osobę fizyczną lub prawną) w celu uzyskania dochodów dla pokrycia wydatków związanych z zadaniami państwa. Daniny publiczno-prawne stanowią podstawowe źródło finansowania zadań i potrzeb publicznych, dlatego też prawidłowe funkcjonowanie systemu podatkowego przesądzać może o skuteczności realizacji i osiągnięcia celów publicznych. System podatkowy pełni wiele funkcji, z których najważniejszymi są: fiskalna (dochodowa), redystrybucyjna, stymulacyjna, informacyjno-kontrolna [Kosikowski 2004: 195-202].

Z analizowanych w ramach niniejszego opracowania kwestii szczegółowych, stosunek do podatku liniowego jest czynnikiem najsilniej różnicującym opisywane identyfikacje (Tabela 4). Wynika to z percepcji samej kwestii w ramach analizowanych identyfikacji, gdyż wśród osób o postawach lewicowych liczba jego przeciwników jest większa niż zwolenników, a sytuacja przeciwna ma miejsce pośród jednostek deklarujących centrowość i prawicowość. Podobnie, jak w pytaniu o regulacyjną

**Tabela 4. Rozkład procentowy i ilościowy odpowiedzi na pytanie:
„Czy jest Pan(i) zwolennikiem podatku liniowego?”
w kontekście ideologicznych poglądów politycznych.**

	Tak		Raczej tak		Nie mam zdania		Raczej nie		Nie	
	ilość	procent	ilość	procent	ilość	procent	ilość	procent	ilość	procent
Lewica	50	18,2	41	14,9	70	25,5	54	19,6	60	21,8
Centrum	84	24,1	74	21,2	110	31,5	45	12,9	36	10,3
Prawica	134	29,0	79	17,1	112	24,2	55	11,9	74	17,7

rolę rynku, uzyskano stosunkowo wysoki poziom odpowiedzi osób niemających zdania w tej kwestii, co świadczyć może o niskich kompetencjach badanych w analizowanej kwestii. Również w odniesieniu do osób określających się jako przeciwnicy podatku liniowego występuje odmienność, gdyż poziom wskazań tej opcji po lewej stronie jest stosunkowo większy niż poziom podobnych odpowiedzi w centrum i po prawej.

Kwestia stosunku respondentów do podatku liniowego jest także czynnikiem, który, w porównaniu z innym prezentowanymi zmiennymi, determinuje największą radykalizację wyrażanych sądów. Poza przeciwnikami rozwiązania liniowego, pochodzącymi z centrum politycznego, którzy zadeklarowali nieco więcej wskazań "raczej nie" niż „nie”, we wszystkich pozostałych przypadkach najczęściej wskazań kierunkowych uzyskały stanowiska ekstremalne. Należy przy tym zauważyć, że opisywane zjawisko ma większy poziom natężenia wśród identyfikacji prawicowych niż lewicowych.

Wnioski

Kwestie ekonomiczne podjęte w badaniach są czynnikiem istotnym społecznie, o czym świadczy fakt, że większość respondentów posiada własny sąd w podnoszonych zagadnieniach. Nieco większy odsetek osób nieposiadających zdania pojawia się przy pytaniach, dotyczących regulacyjnej roli rynku i podatku liniowego, co może być spowodowane bardziej konkretnym postawieniem tych kwestii. Generalnie, czynniki ekonomiczne nie są elementami silnie różnicującymi autoidentyfikacje polityczne. Poza kwestiami systemu podatkowego, trzy pozostałe są podobnie postrzegane w ramach poszczególnych postaw ideologicznych. Ten brak różnic jest tym bardziej zastanawiający, że w ramach

Tabela 5. Deklarowane orientacje lewicowe, centrowe i prawicowe a preferencje partyjne.

	N	Elektorat PO		Elektorat PSL		Elektorat PiS		Elektorat SLD-UP		Elektorat innych ugrupowań		Deklarujący absencję w wyborach parlamentarnych	
		ilość	procent	ilość	procent	ilość	procent	ilość	procent	ilość	procent	ilość	procent
Lewica	275	92	33,5	19	6,9	11	4,0	70	25,4	24	8,7	59	21,5
Centrum	349	150	43,0	24	6,9	19	5,4	20	5,7	26	7,5	110	31,5
Prawica	462	143	31,0	20	4,3	143	31,0	3	0,6	52	11,2	101	21,9

badania pytano o sprawy fundamentalne (w znaczeniu wyróżników lewicy i prawicy), w stosunku do których można było przyjąć założenie, że respondenci będą wykazywali zróżnicowanie w ramach zadeklarowanych identyfikacji.

Bez względu czy chodzi o kwestię wolnego rynku, kontroli państwa czy własności, proporcje odpowiedzi we wszystkich wyodrębnionych grupach są zbliżone. Próba wytłumaczenia tego faktu może być specyfika wielkości grup poszczególnych identyfikacji – w ramach których postaw lewicowych jest znacząco mniej niż pozostałych, a wśród osób deklarujących centrowość, prawie połowa to zwolennicy PO. Ale również w pozostałych identyfikacjach – lewicowej i prawicowej – poparcie dla PO jest znaczące (Tabela 5).

Ujawnione różnice w kwestii stosunku do podatku liniowego mogą wynikać z aktualności i nośności tej problematyki, gdyż był to jeden z wiodących punktów kampanii parlamentarnej z 2005 roku, tworząc jasny rozdział pomiędzy zapisami programowymi PO a postulatami pozostałych partii. Przy tym zauważyć należy, że co czwarty respondent nie miał zdania w kwestiach podatkowych.

Analiza interkorelacji¹ między uzyskanymi odpowiedziami zwraca uwagę, że sądy badanych w ramach tych kwestii współwystępują ze sobą (Tabela 6). Można zauważyć, że zwolennicy własności prywatnej częściej opowiadają się za podatkiem liniowym i są admiratorami wolnego rynku. Jednocześnie częściej negują kontrolę rynku przez państwo.

¹ J.P. Guilford określił dla różnych r różne stopnie związków: Poniżej 0,20 - związek słaby 0,20 - 0,40 - korelacja niska 0,40 - 0,70 - korelacja umiarkowana 0,70 - 0,90 - korelacja wysoka 0,90 - 1,00 - korelacja bardzo wysoka Za: [Krajska 1999: 100].

Tabela 6. Interkorelacje pomiędzy formatem odpowiedzi na poszczególne pytania.

	„Czy Pan(i) zdaniem własność prywatna powinna być preferowana przed innymi formami własności?”	„Czy Pan(i) zdaniem państwo powinno kontrolować rynek?”	„Czy Pan(i) zdaniem wolny rynek jest najlepszym sposobem regulacji stosunków społeczno-ekonomicznych?”	„Czy jest Pan(i) zwolennikiem podatku liniowego?”
„Czy Pan(i) zdaniem własność prywatna powinna być preferowana przed innymi formami własności?”	1	-0,20**	0,23**	0,15**
„Czy Pan(i) zdaniem państwo powinno kontrolować rynek?”	-0,20**	1	-0,37**	-0,24**
„Czy Pan(i) zdaniem wolny rynek jest najlepszym sposobem regulacji stosunków społeczno-ekonomicznych?”	0,23**	-0,37**	1	0,25**
„Czy jest Pan(i) zwolennikiem podatku liniowego?”	0,15**	-0,24**	0,25**	1

** Korelacja jest istotna na poziomie 0,01 (dwustronnie).

W przypadku miejsca zajmowanego przez respondentów na skali lewica-prawica a deklarowanymi przez nich poglądami na kwestie ekonomiczne, można

Tabela 7. Interkorelacje pomiędzy odpowiedziami na poszczególne pytania a miejscem na skali lewica-prawica (0-10).

	„Czy Pan(i) zdaniem własność prywatna powinna być preferowana przed innymi formami własności?”	„Czy Pan(i) zdaniem państwo powinno kontrolować rynek?”	„Czy Pan(i) zdaniem wolny rynek jest najlepszym sposobem regulacji stosunków społeczno-ekonomicznych?”	„Czy jest Pan(i) zwolennikiem podatku liniowego?”
Lewica-prawica	0,08**	-0,02	0,08**	0,07*

** Korelacja jest istotna na poziomie 0,01 (dwustronnie).

* Korelacja jest istotna na poziomie 0,05 (dwustronnie).

zauważyć istotny, aczkolwiek bliski zeru, związek w przypadku odpowiedzi na pytania (Tabela 7), dotyczące własności, rynkowego sposobu regulacji stosunków społeczno-ekonomicznych i podatku liniowego. Jedynie kwestia kontroli państwa nad rynkiem nie wykazuje żadnego związku z miejscem respondentów na skali.

Ciekawym zestawieniem może być porównanie ujawnionych w badaniach preferencji społecznych w kwestiach ekonomicznych z postulatami programowymi partii politycznych. Z analizy programowej wynika, że propozycje PO tworzą taki katalog, któremu przyświeca zwiększenie obszaru wolności gospodarczej. Jest to wizja spójna i programowo logiczna, w ramach której propozycje żadnej innej, z istotnych systemowo partii politycznych, nie są ani tak szerokie, ani tak daleko idące. Wysoki stopień etatyzmu programowego pozostałych parlamentarnych partii politycznych wynika również z ich zaplecza społecznego, które jest tworzone m.in. przez centrale związkowe (SLD-OPZZ, PiS-Solidarność). W przypadku PSL, jego baza społeczna umiejscowiona jest na wsi i m.in. dlatego bywa nazywany przez publicystów „związkiem zawodowym rolników”. PO nie posiada takiego umocowania społecznego i skutkuje to większą elastycznością programową oraz generowaniem poparcia wyborczego w obszarach, które są bardzo trudne do zagospodarowania dla innych partii.

Postulaty programowe PO są alternatywą dla reszty relewantnych ugrupowań politycznych i zakładają m.in.: wprowadzenie podatku liniowego, prymat własności prywatnej, ograniczenie zakresu programów społecznych i prowadzenie pasywnej

Tabela 8. Główne postulaty gospodarcze partii parlamentarnych.

postulat \ partia	PO	PiS	SLD	PSL
Podatek liniowy	+	-	-	-
Prymat własności prywatnej	+	-	-	-
Ograniczenie programów społecznych	+	-	-	-
Pasywna polityka budżetowa	+	-	-	-

Źródło: zestawienie własne

polityki budżetowej. Sztandarowy postulat Platformy - podatek liniowy - nie znajduje nawet takiego zrozumienia w innych partiach, które dawałoby szanse na jakikolwiek kompromis. Platforma, jako jedyna w sposób tak dobitny, podkreśla prymat własności prywatnej nad jej innymi formami. Reszta ugrupowań parlamentarnych stoi na stanowisku jej równoprawności z własnością państwową i spółdzielczą. Kolejnym postulatem jest ograniczanie programów społecznych, gdyż partia kwestionuje nie tylko ich skuteczność, ale również samą filozofię kierunkowego przepływu (redystrybucji) środków pomiędzy grupami o różnym stopniu bogactwa. Pasywna polityka finansów publicznych oznacza postulat zrównoważenia budżetu państwa, wprowadzenie zasady jego programowania w oparciu o stronę dochodową i tworzenia w wymiarze zadaniowym. Opisane różnice ilustruje Tabela 8.²

Analiza postulatów programowych uzmysławia, że żadna z partii politycznych nie jest ściśle zorientowana na przenoszenie preferencji społecznych w obszarze kwestii gospodarczych. Program PO w tym zakresie jest najbardziej liberalny i wolnorynkowy, a wśród innych partii zauważyć można zwrot ku rozwiązaniom, zakładającym większą dozę interwencjonizmu. Dlatego propozycja PO posiada unikalne cechy, wyróżniające ją na tle innych partii i pozwalające na alternatywne jej pozycjonowanie. Samo promowanie liberalnych gospodarczo rozwiązań nie jest tutaj jakimś szczególnym wyróżnikiem, gdyż żadna z głównych partii nie kwestionuje zasad porządku rynkowego, ale PiS, SLD i PSL zostały niejako zmuszone do konkurowania w etatyzmie, pozostawiając PO rolę prorynkowego hegemonu.

² Zestawienie powstało w oparciu o zapisy programowe wymienianych ugrupowań w wyborach parlamentarnych w 2007 roku.

Bibliografia

- Antoszewski A. (2005), J. Kornaś (red.), *Polska prawica i lewica w procesie transformacji*, [w:], *Partie polityczne: permanentne problemy*, Kielce: Wydawnictwo Wyższej Szkoły Ekonomii i Administracji im. Art. Edwarda Lipińskiego.
- Balcerowicz L. (1995), *Wolność i rozwój. Ekonomia wolnego rynku*, Kraków: Wydawnictwo Znak.
- Balcerowicz L. (1997), *Socjalizm. Kapitalizm. Transformacja. Szkice z przełomu epok*, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Chołaj H. (2004), *Transformacja systemowa w Polsce. Szkice teoretyczne*, Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej.
- Domańska A. (2001), *Konstytucyjne podstawy ustroju gospodarczego*, Warszawa: Wydawnictwo Sejmowe.
- Ehrke M. (2001), *Trzecia droga a europejska socjaldemokracja*, [w:] T. Kowalik (red.), *Spory wokół Nowej Trzeciej Drogi*, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar.
- Godlewski T. (2008), *Lewica i prawica w świadomości społeczeństwa polskiego*, Warszawa: Dom Wydawniczy Elipsa.
- Grabowska M. (2003), *Partie i systemy partyjne w demokracjach a przypadek Polski*, [w:], M. Grabowska, T. Szawiel, *Budowanie demokracji. Podziały społeczne, partie polityczne i społeczeństwo obywatelskie w postkomunistycznej Polsce*, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Grabowska M. (2004), *Podział postkomunistyczny. Społeczne podstawy polityki w Polsce po 1989 roku*, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar.
- Jasiewicz K. (2002), *Portfel czy różaniec. Wzory zachowań wyborczych Polaków w latach 1995-2001*, [w:] R. Markowski (red.), *System partyjny i zachowania wyborcze. Dekada polskich doświadczeń*, Warszawa: Instytut Studiów Politycznych Polskiej Akademii Nauk.
- Kitschelt H. (1992), *The Formation of Party Systems in East Central Europe*, „Politics and Society”, vol. 20, 1/1992.
- Kosikowski C. (2004), *Finanse publiczne w świetle konstytucji RP oraz orzecznictwa Trybunału Konstytucyjnego*, Warszawa: Wydawnictwo Sejmowe.
- Krajeńska A. (1999), *Statystyka dla pedagogów. Wybrane zagadnienia*,

Białystok: Wydawnictwo MIGO.

- Lampert H. (1993), *Porządek gospodarczy i społeczny RFN*, Warszawa: Wydawnictwo Kontrast.
- Lijphart A. (1999), *Democracies: Patterns of Majoritarian and Consensus Government in Twenty-One Countries*, Yale: Yale University Press.
- Migalski M. (2006), *Polskie ugrupowania parlamentarne na tle diady lewica-prawica*, [w:] M. Migalski, W. Wojtasik, M. Mazur, *Polski system partyjny*, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Sokół W. (2003), *Klasyfikacja partii*, [w:] W. Sokół, M. Żmigrodzki (red.), *Współczesne partie i systemy partyjne*, *Współczesne partie i systemy partyjne. Zagadnienia teorii i praktyki politycznej*, Lublin: Wydawnictwo UMCS.
- Szawiel T. (2003), *Podział lewica-prawica w polityce oraz w szerszym kontekście kulturowym*, [w:] M. Grabowska, T. Szawiel, *Budowanie demokracji. Podziały społeczne, partie polityczne i społeczeństwo obywatelskie w postkomunistycznej Polsce*, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Wojtasik W. (2006A), *Polski system partyjny na tle wybranych koncepcji ewolucji politycznej i społecznej*, [w:] M. Migalski, W. Wojtasik, M. Mazur, *Polski system partyjny*, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Wojtasik W. (2006B), *Sfera finansów publicznych a konstytucyjne zasady ustroju gospodarczego w Polsce*, [w:], „Zeszyty Naukowe WSB”, nr7/2006, Wydawnictwo Wyższej Szkoły Bankowej w Poznaniu.
- Wojtasik W. (2009A), *Ekonomia i polityka w okresie transformacji*, [w:] Głajcar R. Wojtasik W. (red.), *Transformacja systemowa w Polsce 1989-2009. Próba bilansu*, Katowice: Wydawnictwo REMAR.
- Wojtasik W. (2009B), *Lewica w procesach modernizacji refleksyjnej*, [w:] *Modernizacja polityczna w teorii i praktyce. Filozoficzne aspekty i dziedziny modernizacji*, M Barański (red.), Katowice: Wydawnictwo Śląsk.